

ІДЕНТИЧНІСТЬ У СОЦІОГУМАНІТАРНОМУ ЗНАННІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ

У статті описується історико-понятійна проблематика ідентичності і виникнення дискурсу ідентичності в соціогуманітарних науках першої половини ХХ століття. Розглядаються фундаментальні теорії, які сприяли формуванню двох векторних підходів до вивчення ідентичності: психоаналітичного та соціологічного.

Ключові слова: ідентичність, соціогуманітарні науки, психоаналітичний підхід, соціологічний підхід.

Матузкова Е.П. Идентичность в социогуманитарном знании первой половины XX века: история становления понятия. В статье описывается историко-понятийная проблематика идентичности и возникновение дискурса идентичности в социогуманитарных науках первой половины XX века. Рассматриваются фундаментальные теории, которые способствовали формированию двух векторных подходов к изучению идентичности: психоаналитического и социологического.

Ключевые слова: идентичность, социогуманитарные науки, психоаналитический подход, социологический подход.

Matuzkova E. P. Identity discourse beginnings in the humanities throughout the first half of the XX-th century. The article deals with historic perspectives of identity evolution as a scientific concept. It focuses on identity discourse beginnings in the humanities throughout the first half of the XX-th century and analyzes leading theories which contributed to the formation of two main traditions in identity humanistic discourse: psychoanalytical and sociological.

Key words: identity, the humanities, psychoanalytical tradition, sociological tradition.

У сучасному науковому знанні, у політичній публіцистиці, в художній літературі термін "ідентичність" став надзвичайно вживаним, витісняючи традиційні і більш звичні терміни "самість", "самосвідомість", "Я", "Его", "самовизначення" та інші. Між тим, аналіз такої літератури свідчить, що смисл терміна є не до кінця усталеним, неоднозначним, множинним, часом незрозумілим і неосяжним, його інтерпретації значно відрізняються між собою в залежності від точки зору окремого вченого, наукової концепції, теорії, школи, підходу, дисципліни або просто того, хто про це веде мову.

В зв'язку з цим перед дослідником ідентичності постають два основних завдання:

1. Простежити шляхи виникнення та причини укорінення нового термінопоняття "ідентичність", що витіснило попередні терміни, тобто проаналізувати й описати проблематику ідентичності в історичному аспекті;

2. З'ясувати, чим обумовлено звернення до цього терміна науковців у царині соціогуманітарного знання ХХ століття, а також чому так багато

дослідників ведуть мову про цей феномен та вивчають його. По суті, йдеться про соціокультурну проблематику.

Зупинимося на вирішенні першого завдання і спробуємо відбити історію становлення поняття "ідентичність" у соціогуманітарному знанні ХХ-ХХІ століть.

Отже, проблематика, яка позначається сьогодні як "проблематики ідентичності", посідала значне місце в працях багатьох психологів, соціологів та філософів, починаючи з ХХ століття. Становлення ідентичності як наукового поняття, протягом більшої половини ХХ століття, відбувалося в трьох напрямках: філософському, психоаналітичному та соціологічному. В логіці, неklasичній та постklasичній філософії формування поняття "ідентичність" нерозривно пов'язано з проблематикою понять "індивідуальність", "особистість", "особистісність", "тотожність", "розбіжність" та "іншість" (Т. Адорно, М. Бахтін, Ж. Делез, Ж. Деррида, Е.Г. Гуссерль, С.О. К'еркегор, Е. Левінас, І. Д. Скотт, І.Г. Фіхте, Ю. Хабермас, М. Хайдеггер, М. Шеллер, А.Шюц та багато інших).

У психології, соціальній психології, соціології та культурній антропології, які тривалий час оперують поняттям "ідентичність" без будь-якого співвіднесення з філософією та логікою, становлення даного поняття йде в руслі еволюції проблематики традиційних понять "Я", "особистість", "самість", "самосвідомість", "несвідоме", "особистісне самовизначення" і т.і. (У. Джеймс, Дж. Келлі, Ч. Кулі, Ж. Лакан, Дж. Мід, З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Еріксон та багато інших).

Теоретичний огляд джерел дотичних до проблеми дослідження, дозволив нам з певною мірою умовності виділити чотири етапи еволюції поняття "ідентичність" у соціогуманітарному знанні:

I етап: 1900-1950 – артикуляція поняття, виникнення "дискурсу" ідентичності;

II етап: 1960-1980 – актуалізація поняття, введення його до міждисциплінарного наукового вжитку, взаємопроникнення філософського, соціологічного та психологічного трактувань ідентичності;

III етап: 1990-2000 – універсалізація поняття, вихід проблематики ідентичності за межі суворої дисциплінарності;

IV етап: 2000-2012 – категоризація поняття, кінцеве закріплення за ним міждисциплінарного статусу.

Наведена періодизація показує, що перші три етапи відбивають історію становлення поняття "ідентичність" у ХХ столітті. Останній, сучасний етап пов'язаний з особливостями функціонування терміна "ідентичність" як міждисциплінарної категорії в ХХІ столітті. В межах даної статті розглянемо детальніше перший етап, що охоплює першу половину ХХ століття, аж до початку шістдесятих років.

Як вже зазначалося, на початку ХХ століття в соціогуманітарному знанні з'являються теорії та концепції, в яких все більше уваги приділяється питанням, що так чи інакше пов'язані з проблематикою ідентичності особистості. Це перш за все прагматична теорія самості¹ У. Джеймса (*pragmatic theory of*

¹ У деяких дослідженнях психології особистості назву цієї теорії перекладають як "прагматична теорія "Я", не в останню чергу через багатозначність англійського слова "self", що в свою чергу, спричинило дискусію про розбіжність і тотожність термінів "Я" та "самість", розгляд якої виходить за межі нашої статті.

the self), концепція дзеркальної самості або дзеркального "Я". Ч. Кулі (*the looking glass self*) і теорія соціальної інтеграції Дж. Міда (*social interaction theory*). Хоча сам термін "ідентичність" ці вчені не вживали, користуючись терміном "самість" (*self*) та іншими традиційними термінами. Ч. Кулі (Ch.H. Cooley), досліджуючи взаємовідносини індивіда та суспільства в ракурсі історії, філософії та соціальної психології, вводить до наукового обігу поняття "дзеркальної самості" (*the looking-glass self*). Людина бачить себе такою, якою бачать її інші, і тому самість як генералізований, узагальнений Інший, є первісним соціальним утворенням (*Human Nature and the Social Order 1902, Social Organization 1909, Social Process 1918*). Ч. Кулі вважав взаємодію людей похідною від їх уявлень одне про одного. Суспільство як сума особистих і групових взаємодій є не соціальна реальність, а сукупність уявлень про цю реальність, тобто уявлень про людей, їх зв'язки, предмети реального світу тощо [8; 12].

Ця ідея отримала подальший розвиток у працях У. Джеймса та Дж. Г. Міда, які прагнули створити узагальнену теорію самості. Американський філософ, брат відомого письменника Г. Джеймса, У. Джеймс (W. James), розробляє концепцію осмислення особистістю своєї самототожності, своїх меж та місця в світі [3]. В цьому ж напрямку працює провідний американський філософ-прагматист, один із засновників соціологічної школи, яка згодом отримала назву школи символічного інтеракціоналізму, Дж.Г. Мід (J.H. Mead). Вчені висувають низку ключових положень, які підкреслюють різні аспекти взаємовідносин між індивідом та суспільством. Самість вони бачать як процес взаємодії двох складових: "Я" (I) та "Іншого" (Me). "Я" – це власні уявлення про себе, в той час як "Інший" – це відображення уявлень про тебе інших. Самість, таким чином, не властива людині первинно, а складається в процесі соціальної взаємодії (інтеракції) і носить суб'єктно-об'єктний характер. Самість – це динамічний, саморефлексує процес, що проявляється в діалектиці між "Я" та відображенням оцінок інших (Me), які утворюють єдине ціле [3; 5; 7; 15].

Розробляючи теорію соціальної інтеракції, Дж.Г. Мід робить ще низку висновків, які згодом відіграють основну роль у розвитку уявлень про ідентичність. Найбільш значимими з них вважаються такі:

– особистість відноситься до оточуючих в залежності від індивідуальних значень, якими вона їх наділяє;

– саме сукупність усіх міжіндивідуальних взаємодій і створює суспільство. Початковою фазою такої взаємодії виступає жест або слово. Потім, при тому, що є досвід спілкування, жест або слово викликають у всіх тих, хто вступає у взаємодію, однаковий відгук, тобто стають символами (= символічний інтеракціоналізм);

– світ, що створюється уявленнями людей, і взаємодія на основі символів носить суб'єктивний характер. Соціальна дія індивіда повністю залежить від його уявлень про реальний світ, а не від справжнього стану речей;

– знання про власну ідентичність закріплюються в певній символічній формі, перш за все в мові [4, 21-22; 5, 33; 7, 85].

Наукові погляди Дж.Г. Міда, Ч. Кулі та У. Джеймса лягли в основу соціологічного підходу до вивчення ідентичності, який також зароджувався в цей

період. Саме цей підхід (у зарубіжній термінології "*form*", "*tradition*" [15]) стане згодом одним з двох основних напрямків вивчення ідентичності разом із "психодинамічним" [15, 331], або "психоаналітичним" [1, 404; 2, 348], що базується на теорії психоаналізу.

В межах цієї теорії у вказаний період також починає активно обговорюватися проблематика ідентичності та ідентифікації в контексті опису механізмів соціалізації й інтеріоризації. Сам термін "ідентифікація" для позначення не-свідомого процесу імітації (наслідування) увів до наукового обігу З. Фрейд [10], розглядаючи механізми дії інтеріоризації при формуванні "Супер-Я" (в іншій термінології "Супер-Его") в роботі "Масова психологія та аналіз людського "Я" (*Group Psychology and the Analysis of the Ego*, 1921). При цьому термін "ідентичність" у психології та психіатрії ще не використовується. Однак, з розвитком теорії психоаналізу відбувається поворот і в осмисленні феномену ідентичності.

Якщо до З. Фрейда мова йшла про те, як її виявити, як відокремити справжній зміст особистості від наносного (чим опікувалася філософія існування "Я", екзистенційно-феноменологічна герменевтика, марксистська боротьба з "відчуженням" та "перетвореними формами" свідомості), то в межах психоаналізу проблема бачиться в іншому аспекті, а саме – наше "справжнє "Я" не хоче бути виявленим, і прихована ідентичність переходить у площину ідентичності, що переховується, причому не лише від інших, але й від самої себе. Тобто наше "Я" будується з ілюзій, відносно себе самого" [9, 47].

Вивчення ідентичності в руслі неопрейдизму продовжує Е. Фромм (E. Fromm). Його перше звернення до цієї проблематики було зроблено в праці "Втеча від свободи" (*Escape from Freedom*, 1941), де він, по суті, вводить поняття ідентичності, а також описує мотиви виникнення тієї чи іншої ідентичності. Остання, на думку вченого, означає *відчуття* приналежності індивіда до якоїсь цілісної структури, *усвідомлення* того, що він є частиною цієї структури і посідає в ній певне місце. Ідентичність допомагає людині реалізувати основну потребу і знайти свою соціальну нішу, що дозволить їй уникнути повної самотності та сумнівів. Персональна ідентичність при цьому визначається як результат індивідуалізації людини і як наслідок відокремлення від сил природи та інших людей [11; 4, 15]. У своїх наступних працях, і особливо в праці "Шляхи з хворого суспільства" (*The Sane Society*, 1955), Е. Фромм показав складний взаємозв'язок ідентичності з конкретними історичними умовами, почуття свободи з почуттям самотності, певний баланс між якими встановлюється в процесі ідентифікації [14].

Особливе місце в дослідженнях психології особистості цього часу також посідає і концепція Дж. Келлі (J. Kelly), яка отримала назву "концепція конструктивного альтернативізму" (*conception of constructive alternativism*). На підставі цієї концепції Дж. Келлі та його послідовники розробляють теорію персональних конструктів (*personal construct theory*), яка стала згодом методологічною базою конструкціоністського підходу до вивчення ідентичності.

Дж. Келлі вперше вводить термін "конструкт" у роботі "Психологія особистісних конструктів" (*The Psychology Of Personal Constructs*, 1955) з метою розробки інструментарію для подальшого переосмислення "Я", а також інтер-

претації людського досвіду. Протиставляючи свою концепцію основним положенням старої епістемології, згідно з якими істина складається з крихт знання, вчений стверджує зворотнє. Цінність людського знання за Дж. Келлі визначається не кількістю накопичених знань, а реконструкцією цих знань. І тому кожна людина завжди може запропонувати альтернативні тлумачення ситуації або розуміння об'єктів. Сприйняття світу людиною означає, що вона вже певним чином ставиться до нього, тому її поведінка визначається не реальністю як такою, а переломленням цієї реальності крізь призму власного конструювання. Людина інтерпретує реальність за допомогою системи конструктів, а факти набувають смислової цінності всередині такої системи [6; 13].

Таким чином, термін "конструювання" вживається Дж. Келлі як синонім інтерпретації, тлумачення, а термін "конструкт" (запозичений із фізики) – як основна одиниця аналізу особистості. Конструкт, за Дж. Келлі – це "одночасна констатація подібності та розбіжності", яку людина вбачає між двома групами явищ" [6, 139]. Конструкти утворюють конструктивні системи, *унікальні* у кожної конкретної людини, оскільки різні люди виділяють в об'єктах різні ознаки та аналізують реальність по-різному. Тому саме конструкт як фундаментальна категорія, з якої виходять конкретні уявлення про механізми психічної діяльності [4, 54; 15, 383], викликав згодом особливий інтерес у дослідників психології особистості взагалі й ідентичності, зокрема.

Завершуючи огляд порівняно нечисленних, але, безумовно, фундаментальних досліджень, що започаткували обговорення проблематики ідентичності в науковому знанні першої половини ХХ століття, зазначимо, що виникнення дискурсу ідентичності пов'язано з еволюцією та переглядом таких традиційних понять філософії, логіки, психології та соціології, як "самість", "самовизначення", "самосвідомість", "Я", "особистість", "тотожність", "розбіжність", які тією чи іншою мірою співвідносяться з поняттям "ідентичність". Завдяки цьому окреслюються і формуються два провідних підходи до вивчення ідентичності: психоаналітичний, заснований на теорії психоаналізу (З. Фрейд, Е. Фромм), і соціологічний, що базується на прагматичній теорії самості У. Джеймса, концепції дзеркальної самості Ч. Кулі та теорії соціальної інтеракції Дж. Міда. В першому традиційні терміни осмислюються в контексті індивідуалізації особистості, і поняття "ідентичність" вводиться для позначення результату такої індивідуалізації, як почуття / усвідомлення приналежності індивіда до якоїсь цілісної структури (Е. Фромм). У другому підході обговорюється соціальна, суб'єктно-об'єктна природа ідентичності, її динамічний і саморефлексуєчий характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абушенко В.Л. Идентичность / В.Л. Абушенко // Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Минск: Изд. В.М. Скакун, 1998. – С. 400-404.
2. Абушенко В.Л. Идентичность / В.Л. Абушенко // Социология. Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко и др. – Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2003. – С. 344-349.
3. Джеймс У. Психология. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
4. Иванова Н.Л., Румянцева Т.В. Социальная идентичность: теория и практика. – М: Изд-во СГУ, 2009. – 453 с.

5. Исаев Б.А. Социология. Краткий курс. – СПб.: Питер, 2008. – 224 с.
6. Келли Д. Теория личности. Психология личностных конструктов. Перевод и научная редакция А.А. Алексеева. – СПб, 2000.
7. Кравченко А.И., Анурин В.Ф. Социология: Учебник для вузов / А.И. Кравченко, В.Ф. Анурин. – СПб.: Питер, 2006. – 432 с.
8. Кули Ч.Х. Человеческая природа и социальный порядок. Пер. А. Толстова.- М.: Идея-Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000. – 312 с.
9. Малахов Ю.С. Неудобства с идентичностью // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 43-53.
10. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого "Я" / "Я" и "Оно". Труды разных лет. Пер. Н. Вульф, Л. Голлербах, Я. Коган. - Том 1. – Тбилиси: Мерани. – 1991. – 746 с.
11. Фромм Э. Бегство свободы. Пер. Г.Ф. Швейкина. – М.: Аст, 2011. – 288 с.
12. Ch.H. Cooley, Human Nature and Social order. – NY.: Transaction Publishers. – 1964. – 144 p.
13. Kelly G. A Theory of Personality: The Psychology of Personal Constructs. – NY: Norton, 1963. – 316 p.
14. Fromm E. The Sane Society. – London, New York: Routledge 1991. – 421 p.
15. A Dictionary of Sociology. Ed. by G. Scott and G. Marshall. Third Edition Revised. – Oxford: OUP, 2009. – 816 p.